

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андерш Й.Ф. До питання про семантичну структуру речення (на матеріалі чеської та української мов) // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38-42.
2. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 1983. – 219 с.
6. Галаган О.М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Кіровоград. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – К., 2004. – 20 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Іванова – старший інспектор ЦГЗ та МЗ Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: проблеми функціонального синтаксису української мови.

**ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ
ПЕРШОЇ ВІДМІНИ М'ЯКОЇ ГРУПИ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград)

У статті досліджено елементарні парадигматичні класи іменників м'якої групи першої відміни в сучасній українській літературній мові з урахуванням низки актуальних чинників: лексико-семантичних, морфологічних, акцентуаційних, синтагматичних тощо.

The author considers elementary paradigmatic classes of the soft group nouns of the first declension in contemporary Ukrainian literary language taking into account a number of actual factors: lexical, semantic, morphological, accentual, syntagmatic etc.

Різні проблеми системи словозміни іменників, зокрема I відміни м'якої групи, досліджували С. Бевзенко, О. Боллох, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Загнітко, Ю. Карпенко, І. Матвіяс, М. Плющ, С. Самійленко, Є. Тимченко, Ю. Шевельов та інші. Але й донині залишається до кінця не з'ясованим питання про парадигматичні зразки відмінювання зазначених вище іменників.

Мета публікації – виокремити елементарні парадигматичні класи субстантивів I відміни м'якої групи в сучасній українській літературній мові. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) прослідкувати історію становлення м'якої групи іменників I відміни; 2) визначити критерії віднесення іменників м'якої групи до різних відмінкових парадигм; 3) детально проаналізувати лексико-семантичні, морфологічні, акцентуаційні, синтагматичні чинники; 4) встановити кількість елементарних парадигматичних класів указаних субстантивів.

Історично м'яку групу іменників І відміни склали субстантиви колишніх *-jā*-основ, їхня «давня система флексій...збереглася найповніше, хоч і зазнала, звичайно, певних змін» [1, 50]. Також С. Бевзенко вказує на те, що «окрема група іменників *-jā*-осн. перейшла в категорію *-jā*-осн., прийнявши замість *-ь* флексію *-я* (*-a*): пісня (< пѣснь)... і т. д.» [1, 52]. Ті іменники, що у фіналі в давній мові мали *-и* (*i*) (*пустыни, рабыни* та ін.), за аналогією до субстантивів *-jā*-основ прийняли закінчення *-a* (графічно *-я*) [5, 45]. І. Матвіяс вказує на те, що «іменник *пáни* з закінченням у наз. відм. одн. *-i* слід розглядати як запозичення з польської мови, що не відмінюється... Проте в літературній мові і в говорах цей іменник відомий також з формою наз. відм. одн. *пáня*, що є наслідком впливу інших іменників на *-a*... Зрідка цей іменник зустрічається також у формі *пáнія*» [5, 45]. Наприклад: *Кожному прохожому кричали [крамарки] одна перед другою: сюди-сюди, пане, пани, паняночко!* (Панас Мирний); – *На тобі, паня, мізинну дитину, Пестуй, годуй, як рідненького сина* (М. Костомаров). В ІЛССУ зафіксовано всі 3 іменники, у СТУМ – тільки невідмінюваний *пáни* (СТУМ, 217).

Репертуар елементарних парадигматичних класів субстантивів І відміни м'якої групи залежить від таких чинників: групи, роду, категорії істоти/ неістоти з поділом першої на осіб і неосіб, спільності рядів відмінкових флексій, враховуючи наявність варіантних, тотожного графічного позначення закінчень, однакової схеми наголосу, синтагматики, чергування голосних і приголосних фонем, можливості утворення неповних парадигм.

Розглядані іменники можуть бути жіночого (*Македонія, вібрація, малярія, попада, баддя, петунія, мерія, братія, папая, сакля, рідня, берегиня, книгозбірня, перестраховальниця*), чоловічого (*Ілля, Іеремія, Льоня, суддя, витія, батя, бозя, візниця, перебендя, дядя, тесля*), подвійного – жіночого або чоловічого роду (*бестія, здихля, пустомеля, п'яниця, кровопивця, тихоня, тупиця*² (про тупу, розумово обмежену людину), *швендя, убивця, Вишня* (прізвище), *скупіндя, дуся, самогубця, нехлюя*). Трапляється, що граматична форма фемінатива генералізується в тексті, узгоджуючись з іменником у жіночому роді, хоч ідеться про особу чоловічої статі: *Доки він, бісова п'яниця, буде рутити* (Панас Мирний).

Для 3. в. мн. назв істот-осіб характерні такі форми: перша – тотожна Р. в. мн. (*Агáпій, відлю́дниць, богі́нь, благові́сниць, випускні́ць, герої́нь*), друга (рідковживана) – однакова з формою Н. в. мн. (збиратися в *богі́ні, відлю́дниці, благові́сниці, випускні́ці, герої́ні* тощо). *То вона іде спершу межі вдови́ці, а вже по тому порадиться із святим отцем...* (М. Матіос). 3. в. мн. назв істот-неосіб має варіантні, практично взаємозамінні форми, що збігаються також із Р. та Н. в. мн., причому першій словоформі надана перевага: ловити *амфі́бій* і *амфі́бії*, *блощи́ць* і *блощи́ці*, *буйволи́ць* і *буйволи́ці*, *бушель* і *бушли*, *овець* і *вівці*, *піраній* і *піраньї*. В ІЛССУ в назвах

неосіб для З. в. мн. на першому місці подана форма, тотожна Н. в. мн., на другому, подібна до Р. в. мн.: *тарані, тарань; змії, змій; асцидії, асцидій; чаплі, капель; вовчиці, вовчиць* тощо.

Для Кл. в. одн. характерні флексії *-е, -е* (орфографічно *-є*) та *-у* (орфографічно *-ю*). Перша є рефлексом давнього закінчення *-jā*-основ: *Тоді дяк захихотів тоненько і сказав: – Не милості прошу в тебе, **Насте!*** (В. Шевчук); *Ні, брешеш, дзеркало, і ви брешете, незвана **госте** на моєму весіллі!* (А. Хома); *...я вас, панно **Текле**, аж тепер пізнав* (Д. Бедзик); *Здрастуй, Соснище, горда колиско зелена! Здрастуй, хато Довженкова, стріхо з соломи...* (Л. Забашта). Друга вживається в іменниках з основою на */й/*: *– Яким побитом, пані **Стефаніє?** – спитав, ніяково усміхаючись* (Д. Бедзик); *Це незабутня вічність. Так, **Маріє**, все треба, як є* (М. Хвильовий); *Зиновіє люба! Це радість для мене, Я вірю: міцнітимуть наші зв'язки. Від батька про вашу вітчизну натхненну я чула любов'ю зігріті казки* (Г. Плоткін); *– **Лукіє**, вставай: чуєш!* (Б. Грінченко); ***Тевтоніє!** Мене ти пожирала, як вішала моїх дочок, синів* (П. Тичина); *Навіщо дивишся так пильно, **Єреміє**, Як юна Лідія у юному танку І гроші, і серця у пригорщу дзвінку Збирає, сміючись та блискаючи оком?* (М. Рильський). Закінчення *-у* (орфографічно *-ю*) з'явилося за аналогією до форм чоловічого роду II відміни, воно характерне як для іменників жіночого, так і чоловічого роду, переважно для зменшено-пестливих утворень: *Прощай же, **тьотю**...* (О. Корнійчук); *– **Вандусю** моя кохана, – відповів їй, не випускаючи з своїх рук, – як ти ще мало тямии у тому, що називається обов'язком»* (Д. Бедзик); *К р и в е н к о. Ех, **Тосю**, доки ти звертатимеш увагу на цих «чесних»?* (В. Винниченко); *– Слухай мене, **Дарусю**, добре* (М. Матіос); *А н т о н и н а. **Орисю**, голубонько, може б, ми чай зробили?* (В. Винниченко); *– **Наталю** Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим* (Г. Тютюнник); *А н а т о л і й О л е к с а н д р о в и ч. **Ксеню, Ксеню**, ради бога!.. Не можна ж так* (В. Винниченко); *Як на звіра під Москвою встав народ грозою, – встала й ти за рідну землю, сестро наша **Зою*** (П. Тичина); *Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця: – Спасіть мене, **дядю**, спасіть...* (Г. Тютюнник); *С е к л е т і я Л а з а р і в н а. **Костю**, а ти чого виходиш?; – Мій любий! Дорогий мій, **Ваню!** – шепочуть гарячі уста* (Панас Мирний); *– Ви, мабуть, дуже хороша людина, **Льоню*** (О. Донченко); *Сашко роздягся й скочив на ліжку. Та до нього озвався молодший брат, семилітній Івасик. – Сашуню, де ти був?* (О. Донченко); *Мій **Федю**, до Вовчої кличеш гори... Де ти головуєси з тієї пори, Як тільки в селі комнезам утворили* (Б. Степанюк).

У деяких випадках флексії *-е* та *-у* (орфографічно *-ю*) уживаються як варіантні: *Дай звагу, **Христе!*** (Леся Українка); *– Заспокойся, **Христю**, – пригорнув її до себе Василенко, – Трещокін більше ні з кого не зможе знуцатися...* (Р. Іваничук); *– **Марусе**, голубко! – кажу їй. – Як ти*

змарніла. *І чого в тебе такі очі смутні?* (Марко Вовчок); *Марусю, ти Марусю, Люблю я твою вроду, Люблю дивитися, Люблю дивитися, Як ти ідеши по воду* (Нар. пісня).

Диференціатором іменників м'якої групи І відміни є також Р. в. мн., для якого характерні флексії: нульова, що є фонетичним відповідником форм Р. в. мн. давніх *-jā*-основ, *-ей* (виникла «під впливом іменників III відміни (колишніх *-й*-основ), також деяких іменників чол. і серед. родів II відміни, деяких множинних іменників» [5, 71]), *-ів* фіксується переважно в іменниках чоловічого роду за аналогією до субстантивів II відміни (колишніх *-й*-основ). Окремі іменники мають варіантні форми: з нульовим закінченням та *-ів*: *губ, губів; легень, легенів; баб, бабів* тощо.

Різні схеми наголошення іменників м'якої групи І відміни представлено в нашій статті «Акцентуаційний чинник як один із основних у визначенні морфологічних парадигм сучасної української мови». Для іменників І відміни м'якої групи виокремлено такі акцентуаційні парадигми: з наголошеною основою (*хви́ля*); з наголошеною флексією (*розмазня́*); з переміщенням наголосу на основу в Р. в. мн. при наголошеній флексії в одн. та інших формах мн. (*шема́я* – риба); з наголошеним закінченням в одн., крім Кл. в., та наголошеною основою в мн. й Кл. в. одн. (*течі́я*); з наголошеною основою в одн. та Р. в. мн. й наголошеним закінченням у мн., крім Р. в. мн. (*пшени́ця*); з наголосом на основі в мн., З. та Кл. в. одн. й на закінченні в інших формах одн., причому в Р. в. одн. наголос на кінець основи (*земля́*); з наголошеною основою в одн. та кінцем основи в Р. в. мн. й наголошеною флексією в мн., крім Р. в. мн. (*пі́сня*); немає підстав для виділення типу з наголошеним закінченням та переміщенням наголосу на основу в Кл. в. одн., оскільки наведено помилкову словоформу Кл. в. одн. від імені *Ілля́* – *Ілле́* з наголосом на першому складі в ІЛССУ. У «Правописному словнику» С. Головащука (1999) та словнику-довіднику «Власні імена людей» Л. Скрипник та Л. Дзятківської (1986) запропонована форма *Ілле́* (ПС, 576; ВІЛ, 272). В «Українському правописі» (1993) та СУІЛС представлено, очевидно, нормативну словоформу вокатива – *Ілле́* з наголосом на закінченні *-é* (ВП, 66; СУІЛС) [4, 97-98].

В іменниках, що мають різне наголошування в однині та множині, з'являється зв'язана форма Н. в. мн.: *дві–чотири зорі́, петлі́, шесті́рні, сім'ї́, вівці́, змії́, пі́сні, ба́би, два–чотири судді́*. У вільній формі Н. в. мн. ці ж іменники характеризуються іншою акцентуацією: *зо́рі, পে́тлі, ше́стірні, сім'ї́, вівці́, змії́, пі́сні, ба́бі, су́дді*.

Морфонологічні чергування голосних фонем фіксуються нечасто: якщо в кінцевому сегменті основи іменники І відміни мають збіг двох, рідше трьох приголосних фонем, то в Р. в. мн. з нульовою флексією нульова фонема чергується з */e/* (*земля́* – *земель*, *крапля́* – *крапель*, *бодня́* – *бодень*, *війна́* – *воєн*, *пі́сня* – *пісень*, *вишня́* – *вишень*, *будівля́* – *будівель*,

покрівля – покрівель, конопля – конопель, стайня – стаснь, вафля – вафель, мушля – мушель, гривня – гривень, катівня – катівень, кузня – кузень, довбня – довбень). У субстантивах на *-арня* нульова фонема чергується зі вставною */e/*: *солеварня – солеварень, пиварня – пиварень, миловарня – миловарень, броварня – броварень, хлібопекарня – хлібопекарень, ветлікарня – ветлікарень, токарня – токарень, винарня – винарень, чоботарня – чоботарень, молочарня – молочарень* [3, 80]. Спорадично засвідчене чергування нульової фонемі з */o/*: *сукня – суконь*.

І. Матвіяс як варіантні подає форми Р. в. мн. іменника *жмєня – жмень і жмінь*, тобто з можливим чергуванням */e/ – /i/*. Проте ні в СТУМ, ні в ІЛССУ форма з */i/* не зафіксована. Приклади *зоря – зір* демонструють чергування */o/ з /i/* та одночасне двох пар приголосних фонем – твердих і м'яких.

М'яка приголосна фонема чергується з твердою у формі О. в. одн. перед закінченням *-єю*: *галантерейниця – галантерейницею, бойкиня – бойкинею, бабця – бабцею, Анеля – Анелею, бараболя – бараболею, квасоля – квасолею, безодня – безоднею, Бистриця – Бистрицею, вітальня – вітальнею, глаголиця – глаголицею, лютня – лютнею, гостя – гостею*. Таке ж чергування характерне й для Кл. в. одн. із закінченням *-е*: *ткаля – ткале, мурашня – мурашне, яєчня – яєчне, яблуня – яблуне, бояришня – бояришне, пташарня – пташарне, киндя – кинде, поверхня – поверхне, цариця – царице*. М'яка приголосна фонема з твердою чергується перед закінченням *-ей* у назвах неістот у формі Р. в. мн., у назвах істот – у Р. та З. в. мн.: *ескадрилья – ескадрилей, пеня – пеней, роділля – роділей, хиря² (про людину) – хирей, ціндря² (легковажна людина) – ціндрей, бенеря – бенерей, свиня – свиней*.

Іменники І відміни, які в початковій формі мають м'яку приголосну фонему */p'/*, у Р. в. мн. з нульовою флексією фіксуються з твердою фонемою */p/* у кінцевому сегменті основи: *тетеря – тетер, вечеря – вечер, гиря – гир, буря – бур, зоря – зір, биря (дит.) – бир, шквиря (діал. хуртовина) – шквар, хиря¹ (хвороба) – хир, макотиря (фам. стрижена або голена голова) – макотир*.

Дві приголосні фонемі чергуються з однією в Р. в. мн. перед флексією *-ей*: *баддя – бадей, стаття – статей*.

Приставна приголосна */v/* на початку слова з одночасним чергуванням голосних фонем */o/ – /i/* характерна для парадигми *вівця (овець)*.

Як і серед іменників І відміни твердої та мішаної груп, у системі словозміни м'якої групи зафіксовано неповні парадигми, які мають субстантиви *singularia tantum*: *хіндя (хворобливий стан), братія, путеря (діал. сила, міць), путря, вегетація, бюрократизація, мілітаризація, мізерія, пунктуація, радіація, томографія, диспропорція, дистрофія, тонізація, токсикологія, акумуляція, інтелектуалізація, амуніція, зброя,*

пташня, гризня, кориця, закупівля, Вінниця, Чечня, Сирія, Євразія, Чехія, Швейцарія.

Крім того, деякі парадигми не мають форми Р. в. мн., наприклад: *розмазня*¹ (про людину), *розмазня*² (страва).

О. Болюх серед іменників І відміни м'якої групи виділяє 5 основних парадигм, неповну парадигму цієї групи «представляють іменники *гірчиця, Месія, морфологія*» [2, 26, 27–28]. О. Тараненко нараховує 43 окремі зразки відмінювання для досліджуваних іменників, хоча головних парадигм – 5 [6, 35-41].

Нами виокремлено 65 елементарних парадигматичних класів іменників І відміни м'якої групи, проте необхідно додатково дослідити різноаспектні проблеми морфологічної парадигматики з метою остаточного визначення зразків словозміни.

Таким чином, на репертуар елементарних парадигматичних класів іменників І відміни м'якої групи впливають категорія роду, тобто належність до жіночого, чоловічого чи подвійного – чоловічого чи жіночого роду, категорія істоти / неістоти (осіб / неосіб), наявність однакових відмінкових закінчень, у тому числі варіантних, подібна графічна презентація флексій, тотожні акцентуаційні парадигми, синтагматичний чинник, зокрема поява зв'язаної форми Н. в. мн. поряд з вільною, альтернації голосних і приголосних фонем, утворення неповних парадигм.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВІЛ – Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1986. – 310 с.

ІЛССУ – Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.04 / В.А. Широков, О.Г. Рабулець, І.В. Шевченко та ін. Ін-т мовно-інформаційних досліджень НАНУ. – К.: Довіра, 2001-2004.

ПС – Головащук С.І. Правописний словник. – К.: А.С.К., 1999. – 607 с.

СТУМ – Словник труднощів української мови / Д.Г. Гринчишин, А.О. Капелюшний, О.М. Пазяк та ін.; За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Рад. шк., 1989. – 336 с.

СУІЛС – Словники України – інтегрована лексикографічна система / В.А. Широков, І.В. Шевченко, О.Г. Рабулець та ін. – К.: Укр. мовно-інформаційний фонд, 2001.

УП – Український правопис. – 4-е вид., випр. й доп. – К.: Наук. думка, 1993. – 236 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Болюх О.В. Парадигматика іменника // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 24-29.
3. Ковтюх С.Л. Чергування голосних фонем у системі словозміни іменника сучасної української мови // Наук. зап. – Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – Вип. 48. – С. 73-84.

4. Ковтюх С.Л. Акцентуаційний чинник як один із основних у визначенні морфологічних парадигм сучасної української мови // Наук. зап. – Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Вип. 59. – С. 89-106.
5. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. шк., 1974. – 184 с.
6. Тараненко О.О. Словозміна української мови. – Nyíredyháza, 2003. – 199 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика української мови.

ІНТЕНСИВНО-ДОПУСТОВІ КОНСТРУКЦІЇ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Оксана МАЧАК (Кіровоград)

У статті вміщено основні теоретичні положення з проблеми синтаксису складнопідрядного речення з власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку допустового різновиду. Визначено місце допустових конструкцій в системі складного речення розчленованої структури.

The paper presents the main theoretical foundations of the syntax of the compound sentence with determinant-proper type of syntactic connection of a concessive variety. The place of concessive constructions in the system of the complex sentence of a fragmented structure is defined.

Дослідження природи, статусу та функцій складнопідрядного речення в сучасній лінгвістиці не втратили своєї актуальності, зокрема й досі у мовознавчих студіях відсутня виваженість та науково обґрунтована кваліфікація утворень допусту із невластивими відношеннями, не з'ясована їхня роль та місце в системі складних синтаксичних конструкцій. На нашу думку, мають рацію ті вчені, які вважають, що складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку зі значенням допусту слід потрактувати як утворення зі складною підрядністю (А. Кващук [3]). Однак має право на існування й твердження про те, що конструкції такого типу є перехідним різновидом від сурядності до підрядності (В. Богородицький [1]), проте схилиємося до того, що ці синтаксичні одиниці є все-таки підрядними, адже мають яскраво виражений підрядний тип синтаксичного зв'язку між предикативними частинами, який визначає залежність допустової частини від головної, всупереч сполучникам сурядності. Отже, бачимо, що на сьогодні в україністиці не існує єдиного усталеного погляду щодо статусу й природи допустових утворень, що й засвідчує актуальність обраного напрямку дослідження.

Об'єктом розгляду пропонованої наукової розвідки виступають складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з інтенсивно-концесивною семантикою. Метою пропонованої статті є дослідження